



tidsskrift.dk

SVENSK HISTORIETOLKNING I KARL XII-RENÆSSANCENS TEGN

Historisk Tidsskrift, Bind 13. række, 3 (1976)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/hto/hto_13rk_0003-PDF/hto_13rk_0003_76643.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=76643>

pdf genereret den : 28/5-2008

Den danske »indkredsning« af Vasa-tidens Sverige

SVENSK HISTORIETOLKNING I
KARL XII-RENÆSSANCENS TEGN

AF

FREDE P. JENSEN

Gennem uddybning af tidligere ansatser til omvurdering af Erik XIV.s rolle i Sveriges historie skabte den lundensiske historiker Arthur Stille under første verdenskrig et helhedsbillede af Sveriges udvikling frem til europæisk stormagt gennem konfrontationerne med Danmark. For Stille stod det Sverige, som Gustav Vasa havde løsrevet fra Danmark, som et fra skæbnens side forfordelt land. Dets grænseforhold var ulykkelige, fjender truede det, og først efter en hundredårig defensiv livskamp fremstod en livsduelig stat. Det stadigt genopblussende modsætningsforhold mellem Sverige og Danmark forklarede Stille med en suggestiv konception: Danmarks »indkredsning« af Sverige. De gamle grænser på den skandinaviske halvø og de danske støttepunkter i Østersøen indebar en »indkredsning« af Sverige, og først Karl X Gustavs krig »sønderhuggede fuldstændigt ringen«.

Stilles tolkning af den svenske stormagts opståen skulle vise sig at besidde gennemslagskraft såvel inden for historieforskningen som i den mere populære historieskrivning og den dukker, omskrevet og modificeret, stadig op. En forklaring på tolkningens overlevelsessevne skal formentlig søges i dens enkelthed, dens appel til det visuelle og, ikke mindst, at den imødekom et stående behov i Sverige. Stormagtstidens anneksioner af danske og norske landskaber kunne føre tanken hen på erobringspolitik, men denne tanke var ikke behagelig, og der var derfor forståelse for historiske forklaringer, der undskyldte Sveriges udvidelse på nabostaternes bekostning ved at fremhæve landets defensive rolle. Set fra denne synsvinkel er Stilles tolkning blot et led i en gammel svensk tradition for at skildre Sveriges udvikling til stormagt som påtvungen udefra.

I det følgende er Stilles tolkning blevet analyseret og dens forudsætninger i datidens politiske og kulturelle milieu fremdraget. Det er søgt dokumenteret, at stærkt tidsprægede holdninger og forklaringsmåder har øvet afgørende indflydelse på hans arbejde og gjort kritik begrundet. I det afsluttende afsnit er en personlig stillingtagen til de omhandlede politisk-geografiske problemer fremført.

I

1. *Arthur Stilles konception*

Stille fremsatte sine tanker om Vasa-tidens Sverige i bogen »De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570«, der udsendtes som årsskrift for Lunds universitet i 1918. Afhandlingens substans var en gennemgang af den nordiske syv-årskrigs landmilitære forløb med hovedvægten lagt på den svenske konge Erik XIV.s indsats som strateg. Stille foretog en radikal nyvurdering i positiv retning af kongens militære virke under denne krig, men mere opsigtsvækkende var de synspunkter vedrørende den unge svenske stats fremtidsmuligheder, der blev fremført i det indledende afsnit og udbygget i afhandlingens slutafsnit, hvor perspektivet rakte frem til 1660. Sine synspunkter vedrørende Sveriges overlevelsesmuligheder byggede Stille ikke på analyser af de nordiske staters militære eller administrative apparater, endsi på vurderinger af økonomiske ressourcer og finansiell status. Han anskuede Sveriges fremtidsmuligheder ud fra én synsvinkel: den militærgeografiske, og hans vurdering af landets situation byggede i hovedsagen på en analyse af det daværende Sveriges grænseforhold.

Det var Stilles opfattelse, at vel var Gustav Vasas Sverige en selvstændig, uafhængig stat, men det var en stat hvis uafhængighed ikke var tilstrækkeligt sikret og hvis udviklingsmuligheder ikke var store. »Det var ett rike, hvars gränsförhållanden voro av så olycklig beskaffenhet, att de inneburo ett ständigt hot mot själfständigheten och ställde snäfva skrankor emot hvarje kraftig utveckling och mot fri förbindelse utåt«.¹

Takket være de nedarvede grænser var Sverige »inneslutet och kringgårdet« på en sådan måde, at Danmark stadig sad inde med betingelser for at blive overmægtig og genvinde herredømmet over Sverige. Sverige var helt afspærret fra havet i syd og Danmark kunne gennem sit herredømme over Skandinaviens sydkyst udøve en følelig økonomisk indflydelse, ifølge Stille, på de svenske grænse-landskaber. Det var for ham en selvfølge, at Sverige måtte indehave en magtstilling i Østersøen, men denne position var truet ved Danmarks besiddelse af Gotland. Kunne Danmark gennem dets besiddelser i Østersø-området rette en alvorlig trussel mod Sveriges forbindelser med de tyske handelsbyer, var det for landet endnu lettere at afskære Sverige fra alle søforbindelser mod vest. Sverige besad her kun den smalle adgang til havet ved Göta-elvens udløb.²

Disse betragtninger, der så let kunne gøres plausible ved demonstration på et landkort, var ikke ukendte i den svenske historieskrivning og havde også fundet indpas i udenlandske undersøgelser.³ De blev i reglen afrundet med en påpegnings af, at de norske landskaber Herjedalen og Jemtland strakte sig frem næsten til Den bottniske Bugt. Dette undlod Stille heller ikke at gøre opmærksom på, men

¹ A. Stille, *De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570*, s. 1.

² Sst., s. 1 f.

³ E. G. Geijer, *Svenska folkets historia*, Samlade skrifter, genomsedd av J. Landquist, 5. del, 1926, s. 406 f. — G. O. F. Westling, *Det nordiska sjuårskrigets historia*, 1879, s. 4 f. — D. Schäfer, *Der Kampf um die Ostsee im 16. und 17. Jahrhundert*, *Historische Zeitschrift* 83. Band, 1899, s. 432 f. Schäfer så dog som helhed på de geografiske forhold med andre øjne end de svenske historikere. De udgjorde for ham ikke en sikkerhedsrisiko, men var lænker, i længden utålelige for et ekspansivt indstillet folk.

han havde selvstændige accenter at tilføje. Han mente, at det var alt for lidt påagtet, at det dansk-norske område skød sig frem til en »urovækkende« nærhed af Den botteniske Bugt:

»I verkligheten hängde det sydliga Norrland fast vid det nordliga endast med ett synnerligen smalt band, och den möjligheten vara nära till hands liggande, att det kunde lyckas Danmark att tränga fram i denne afsnörpning, därigenom skära det nordliga Norrland löst från Sverige och därmed äfven omintetgöra dettas landförbindelse med Finland ... En segerrik framstöt från danskt-norskt håll skulle lätt kunnat medföra, att hela den nordliga delen af den skandinaviska halfön förts öfver från svenskt statslif til danskt-norskt.«⁴

Stille tyngede ikke sin argumentation med funderinger over, om det ikke kunne tænkes at indebære et sikkerhedsproblem for Danmark at besidde de fjerne og isolerede områder, eller om Danmark besad finansielle ressourcer og militært potentiel til i en given krigssituation at udnytte de skitserede strategiske muligheder, men konkluderede, at Sverige i sin kamp for statslig uafhængighed kun havde nået et foreløbigt mål: »slutförd var den icke så länge den danska inringningen ännu ägde bestånd, och Sverige fick ännu under ett århundrade utkämpa strider för sin frigörelse och för sin utveckling till en i verklig mening lifsduglig stat.«⁵

Særlig kritisk blev Sveriges stilling, ifølge Stille, da Danmark i Gustav Vasas sidste år forsøgte at annektere dele af Livland. Lykkedes det Danmark at få fast fod i de baltiske områder ville det indebære, at landet havde skabt sig mulighed for at udøve et »afgjort öfverherravälde« over Østersøens centrale del. Danmark ville være i stand til at styre handelen på Østeuropa efter sine interesser og ville besidde endnu flere forudsætninger for med magtmidler at kontrollere og eventuelt hindre Sveriges handelsforbindelser over Østersøen.

Uden diskussion tager Stille det som en selvfølge, at den danske erhvervelse af Øsel og Wieck i 1559 havde et offensivt sigte og indgik som led i en langsigtet magtpolitisk strategi. Ud fra den forudsætning kan det ikke undre, at Erik XIV.s indgriben i Livland gennem erhvervelsen af Reval med omliggende landskaber i 1561 påkalder Stilles uforbeholdne bifald og vurderes som et »frigørende moment« i den danske omfatning af Sverige. Ved ikke at forholde sig passiv dokumenterede Erik XIV sin kvalitet og gjorde sig fortjent til at nævnes i sammenhæng med Sveriges største konger:

»Erik hade visat sig hafva skarp och klar blick för nödvändigheten af en aktiv politik. Han hade ej låtit öfverflygla sig. Han hade inledt den baltiska politik, som sedan blef ett af de förmåsta ledmotiven i Sveriges politiska system och åt hvars fullföljande flera af Sveriges största konungar i framtiden offrade sina krafter.«⁶

Delvis samme hensyn får Stille til at se positivt på Erik XIV.s fremfærd over for broderen, hertug Johan af Finland, da denne forsøger at føre selvstændig udenrigspolitik. Den skematik, der beherskede hele Stilles tankegang, kommer i den sammenhæng meget tydeligt til syne:

⁴ A. Stille, *anf. arb.*, s. 2.

⁵ Sst., s. 3.

⁶ Sst., s. 4.

»Redan var inringningen från dansk sida mycket trång; skulle man nu äfven få att räkna med det finska hertigdömet såsom en mer eller mindre själfständig politisk faktor, så kunde inringningen snart blifva alldeles fullständig«. ⁷

Det lykkedes i første omgang Erik XIV at bringe broderen til underkastelse, men han havde ikke held til, trods udvist energi og dygtighed, at bryde den danske »inringningskedjan«. Det svenske folk gjorde oprør mod kongen, og heri så Stille tilsyneladende kongens sande tragedie. Erik XIV kunne nemlig se, hvad striden med Danmark egentlig drejede sig om og forstod at der måtte ydes ofre, folket kunne ikke fatte opgavens nødvendighed og blev rebelsk. ⁸ Med dyb patos omskriver Stille mod slutningen af arbejdet sin opfattelse af, hvad der stod på spil for Sverige i krigen med Danmark 1563–70:

»Det nordiska sjuårskriget har i denna undersökning framstått såsom en den svenska statens själfbevarelsestrid, som en kamp så att säga för luft och rum, för bevarande af statligt oberoende och möjlighet till fri utveckling, alltså ytterst taget för statens lif. Det är i djupare mening egentligen ett svenskt försvarskrig. Man måste försvara sig emot den dansk-norska omfattningen, i hvilken städse äfven i fredstider en offensiv riktning låg gömd«. ⁹

Senere forsøgte Karl IX at gennembryde de danske positioner ved at anlægge Göteborg og i nord forsøge at trænge frem til Ishavet, bestræbelser der blev knust af Christian IV i Kalmarkrigen. Først Gustav Adolfs erobringer i Tyskland muliggjorde en effektiv svensk militær indsats mod Danmark. Nu var det Danmarks tur til at blive strategisk omfattet, med det resultat at Sverige brød indkredsningen gennem krigene 1643–45 og 1657–60. ¹⁰

Stilles synspunkter med hensyn til den dansk-svenske modsætning fremstod som en overbevisende, helstøbt konception af stor rækkevidde, der i al sin enkelhed syntes at have givet 100 års nordisk politik en plausibel tolkning; og dog var den stærkt ideologisk præget. Værkets udprægede kongesympatier, den selvfølgelige nationale selvhævdelse, en udtalt forståelse for ekspansiv udenrigspolitik, indkredsningens forestillingen, den valgte militærgeografiske indfaldsvinkel til emnet, alt dette er ikke mere indiskutable elementer i et historisk arbejde og rejser naturligt spørgsmålet, hvilket intellektuelt milieu værket afspejlede.

Stilles afhandling blev udsendt uden noteapparat og litteraturliste, ej heller giver forordet noget fingerpeg om, hvilke impulser forfatteren havde modtaget under udarbejdelsen. Den følgende analyse har derfor sat sig som opgave at belyse afhandlingens forudsætninger i datidens forestillingsverden ved at blotlægge de vigtigste af de indstillinger og tankebaner, der fandt udtryk i tekstens formuleringer. I det følgende vil jeg søge at vise, at væsentlige forudsætninger for Stilles konception lader sig finde i følgende forhold: 1. Karl XII-renæssancen i Sverige. 2. Tidligere tilløb til omvurdering af Erik XIV.s indsats. 3. Det fra tysk propaganda og publicistik overtagne slagord »indkredsning«. 4. Den »aktivistiske« tolkning af Sveriges stilling under 1. verdenskrig.

⁷ Sst., s. 5.

⁸ Sst., s. 102 f.

⁹ Sst., s. 111.

¹⁰ Sst., s. 112 ff.

2. Karl XII-renæssancen i Sverige

Stille kunne, med megen forståelse, skrive om Erik XIV.s indtræden på den livlandske scene, at »Erik hade visat sig hafva skarp och klar blick för nödvändigheten af en aktiv politik«. Med disse ord tilkendegav han sin velvillige indstilling til begrebet »aktiv politik« og målte samtidig kongens handlemåde med en dagsaktuel målestok. Behovet for en aktiv svensk udenrigspolitik var et vigtigt programpunkt for de kredse i Sverige, der følte sig frustrerede oven på unionsopløsningen i 1905.¹¹ Herom mere i det følgende. Derudover må vurderingen ses som et udslag af den kongeideologi, Stille repræsenterede. Hvad ideologien gik ud på kommer i dette arbejde tydeligst til orde i Stilles refleksioner over oprøret mod kong Erik 1568. Stille har nogen forståelse for at den svenske befolkning var træt af krigens byrder, men i sidste ende må han dog vurdere befolkningens handlemåde som værende kortsynet, fordi den hindrede Erik XIV i at bryde den danske indkredsning. Kongen alene havde en klar forestilling om de forhold, som gjorde krigen uundgåelig og ofrene nødvendige; Erik XIV var i den henseende stillet i samme situation som flere andre svenske konger, der havde mødt modstand mod deres militære politik.¹² Ved at Stille udvidede betragtningen til at gælde flere af soldaterkongerne kommer et hovedsynspunkt vedrørende det svenske kongedømme frem: Kongerne er for Stille de særligt indsigtfulde tolkere af Sveriges situation til forskellige tider, med deraf flydende ret til at mobilisere folkets kræfter efter behov.

Med disse promilitære og kongevenlige indstillinger befinder vi os i den kulturel-politiske strømning i Sverige, som er blevet kaldt Karl XII-renæssancen.¹³ Denne strømning, der kulminerede umiddelbart før verdenskrigens udbrud, flød af mange kilder, men set ud fra en politisk synsvinkel må den betragtes som udslag af en protestbevægelse med et bevidst antidemokratisk sigte. Karolinernes handlekraft, vilje og sammensvejsende evner stilledes op som kontrast til det nuværende politiske system, der forekom ubeslutsomt, kun ledet af kortsigtede økonomiske hensyn og uden vilje til at se de store udenrigspolitiske farer i øjnene. Lægemidlet mod samfundets sygdomme var en reducere af rigsdagens rolle, en styrkelse af kongemagt og forsvar med officerskorpset som samfundets bærende élite, tillige forlangtes en mere målbevidst udenrigspolitisk kurs. Bærere af bevægelsen var officerer og akademikere.¹⁴

Manden bag den videnskabelige omvurdering af Karl XII var Sveriges førende historiker, Harald Hjärne. I et programskrift fra 1897 »Karl XII. En oppgift för svensk häfdaforskning« slog han til lyd for en mere omfattende og dybtgående forskning i kongens historie og stillede forslag om, at et helt akademi blev sat på

¹¹ Således ønskede filosofiprofessoren Vitalis Nordström i et brev til eleven Adrian Molin fra okt. 1906 en »farlig och djärv« udenrigspolitik. E. H. Linder, *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* 1. bd., 1965, s. 15 f.

¹² A. Stille, *anf. arb.*, s. 102 f.

¹³ Den idépolitiske baggrund for Karl XII-renæssancen er skitseret af E. Lönnroth i op-satsen »Karl XII:s pånyttfödelse«, *Historia och dikt*, 1959, s. 103–09 og uddybet af N. Elvander, Harald Hjärne och konservatismen. *Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*, 1961, s. 341 ff.

¹⁴ N. Elvander, *anf. arb.*, s. 416 ff., 426 ff.

opgaven. For Hjärne gled interessen for heltekongen dog lidt i baggrunden, og den der skulle tage initiativet til en institutionalisering af Karl XII-forskningen var Stille, der med sit arbejde »Carl XII:s fälttågsplaner 1707–1709« (1908) havde foretaget en temmelig ureserveret rehabilitering af kongens militære politik i det pågældende tidsrum. Som militærgeografisk medarbejder ved dette værk havde Stille haft en ung løjtnant med krigshistorisk speciale, Carl Bennedich; hermed er introduceret tre forgrundsfigurer inden for Karl XII-renæssancen.¹⁵

Under konspiratoriske former kom i foråret 1910 Karolinska förbundet til verden som samlingspunkt for Karl XII-forskningen. Hjärne stod udadtil som initiativtageren, men den ledende kraft under arbejdet med forbundets oprettelse var Stille; han blev naturligt nok også sekretær i den nye forening. I bestyrelsen sad desuden prins Carl samt generalerne Axel Rappe og Knut Bildt, henholdsvis forhenværende og nuværende chef for den svenske generalstab.¹⁶ Stille lagde vægt på, at forbundet i starten skulle satse på den videnskabelige linje. I hvilken retning hans tanker også gik fremgår dog af et brev til Bennedich fra marts 1910, hvor han søger at dæmpe den utålmodige Bennedich: »låt oss ej börja med att på förhand allt för mycket glorifiera; jag hoppas att detta skall komma i sinom tid och på ett sådant sätt att alla skola kunna och vilja vara med därom«.¹⁷ Stilles sigte var altså at tildele den nye forening en politisk-opdragende opgave. Gennem forskellige forskningsaktiviteter skulle et allerede fastlagt Karl XII-billede underbygges og siden populariseres.

Karolinska förbundet skulle i årene derefter blive centrum for en meget omfattende forskningsindsats inden for de udstukne rammer og fik gradvist et mindre nationalistisk præg. Hvad der interesserer i vores sammenhæng er, at forbundet i de første år fik praktisk politisk betydning som samlingssted og kontaktsted for tilhængere af et oprustet Sverige og en personlig kongemagt. Sven Hedin, hovedagitatoren for et oprustet Sverige under den store forsvarsstrid 1912–14, blev draget ind i kampen af et bestyrelsesmedlem, major Gabriel Hedengren, som inspirerede den store opdagelsesrejsende til det opsigtsvækkende skrift »Ett Varningsord« fra jan. 1912. Samme år mødtes i foreningen Sven Hedin med Carl Bennedich, og de to mænd skulle i 1914 skrive Gustav V.s borggårdstale, der udløste borggårdskrisen.¹⁸

Af ovenstående turde fremgå, at Stille var en særdeles aktiv repræsentant for et højreorienteret, nationalt bevidst forskningsmilieu, der stillede den udadvendte, ekspansive periode af Sveriges historie op som et politisk forbillede for det redu-

¹⁵ Sst., s. 421.

¹⁶ S. Grauers, Kring Karolinska förbundets tillkomst, Karolinska förbundets årbok 1961, s. 7 ff.

¹⁷ N. Elvander, anf. arb., s. 422 f.

¹⁸ E. Lönnroth, Borggårdskrisen 1914 och Karl XII, Historia och dikt, 1959, s. 112 ff. – B. Holtze, Gabriel Hedengren, Svenskt biografiskt leksikon, bd. 18, 1969, s. 430. – Som antydning af N. Elvander (anf. arb., s. 428 note 1) er det muligt, at Bennedich har fået tildelt opgaven at skrive borggårdstalen af Arthur Stille. Denne skrev 9. jan. 1914 til Bennedich, at kongen ved modtagelsen af bondetoget burde »hålla ett stort tal med kläm i, även om någon annan skulle behöva skriva det för honom«.

cerede Sverige anno 1910. Med sin militærhistoriske orientering besad Stille utvivlsomt forudsætninger for at vurdere de militære sider af Erik XIV.s indsats på en mere adækvat måde end det hidtil havde været tilfældet i svensk forskning. Til gengæld skulle man næppe vente streng objektivitet fra hans side, når de almenpolitiske forudsætninger for den militære indsats skulle vurderes.

3. Fritz Arnheims omvurdering af Erik XIV

Det er ikke uden historiografisk interesse at konstatere, at omsvinget i synet på Erik XIV.s udenrigspolitik fandt sted på tysk grund og blev gjort på den »kleindeutsche« historikerskoles præmisser.

Dette omsving er knyttet til den tyske historiker Fritz Arnheim (1866–1922), en jødisk privatlærd, der viede hele sit liv til studiet af nordisk historie, navnlig centreret omkring forbindelserne mellem Preussen og Sverige i 1700-tallet. Arnheim havde studeret historie i Berlin under Reinhold Koser og senere i Halle under Gustaf Droysen, J. G. Droysens søn.¹⁹ Antagelig havde Droysen, der havde et stort arbejde om Gustaf Adolf bag sig, ledt ham ind på studiet af svensk historie. I dec. 1887 forsvarede Arnheim i Halle ved sin promotion et broget bundt af teser, blandt hvilke mærkes som tese III: »Die Behauptung der meisten schwedischen Historiker, Erik XIV von Schweden habe während seiner Regierungszeit keine politische Befähigung bewiesen, ist unbegründet.«²⁰

En nærmere begrundelse for sin tese gav Arnheim i afhandlingen »König Erich XIV. von Schweden als Politiker«, der udkom i *Historische Zeitschrift* i 1890.²¹ I denne afhandling distancerede Arnheim sig fra de svenske historikere med deres da overvejende negative holdning til Erik XIV og søgte at befæste de ansatser til en mere positiv vurdering af kongen, som var kommet til orde inden for den præjssiske forskning. Hvor svenske historikere havde været tilbøjelige til at fordømme kongen ud fra etiske betragtninger, lod J. G. Droysen og senere Gustaf Droysen Erik XIV.s udenrigspolitiske initiativer være udslagsgivende i den samlede vurdering af kongen. I de citater fra de to historikers værker, som Arnheim indsatte i sin indledning, fremtræder klart hvilke målestokke for politisk handlen der var virksomme ved omvurderingen af den svenske konge. Erik XIV var med Gustaf Droysens ord »der Mann der grossen Politik«, som — og her citeredes efter J. G. Droysen — »Schweden auf die Bahn der Eroberungen und in die grossen Zusammenhänge der europäischen Politik führte«, og hvis »kühne Entwürfe und deren nicht minder kühne Ausführung« overalt i Europa fremkaldte den mest levende beundring.²² En karakteristik hvis vægt ikke forstås med mindre man betænker, at adjektivet »kühn« var et højt positivt ord for

¹⁹ Jf. den latinske selvbiografi på næstsidste, upaginerede side af inaugural-dissertationen: Fritz Arnheim, *Die Memoiren der Königin von Schweden, Ulrike Luise, Schwester Friedrichs des Grossen. Eine kritische Untersuchung*, Halle 1887, samt T. Westrins nekrolog i *Historisk tidskrift*, 42. årg., Stockholm 1922, s. 253 f.

²⁰ F. Arnheim, *anf. arb.*, upagineret bagside.

²¹ F. Arnheim, *König Erich XIV. von Schweden als Politiker*, *Historische Zeitschrift*, 64. Band, 1890, s. 430–75.

²² Sst., s. 431.

denne historiske skole og fremkaldte associationer til Frederik den Store og dennes politiske stil.²³

Arnheims afhandling var på en måde en kraftig indsigelse mod det moderate standpunkt A. G. Ahlqvist, uden tvivl den største kender af Erik XIV.s biografi, havde stillet sig på: at der ikke lå vidtspændende planer om et svensk Østersøherredømme bag kongens indgriben i Livland.²⁴ Herimod hævdede Arnheim, at Erik XIV »med den vidtskuende statsmands øjne« havde set, at besiddelsen af Reval var et livsspørgsmål for Sverige og påstod videre, at kongen med »hensynsløs lidenskab« og »jernhård konsekvens« forfulgte sit mål at vinde magten i Norden ved at erhverve herredømmet over Østersøen. Arnheim gav egentlig ingen dokumentation for disse påstande, men nøjedes med på det afgørende sted i bevisførelsen at dække sig ind under Gustaf Droysens autoritet.²⁵ Imidlertid forstår man næppe Arnheim, hvis man ikke betænker, at Erik XIV stod for denne, som for dennes læremestre, som den egentlige forløber for Gustaf Adolf og som den der først havde indset hvilke muligheder, der lå åbne for den unge svenske stat og alvorligt søgte at udnytte dem. I sidste instans bygger omvurderingen på en opfattelse af, at kongens storstilede planer foregreb fremtiden, d.v.s. stormagts tidens ekspansion. Med en næsten naiv selvfølgelighed lagde Arnheim således forestillingen om magtpolitikens primat til grund for sin bedømmelse af kongen. Derfor møder man heller ikke hos ham, som senere hos Stille og Andersson, forsøg på at retfærdiggøre Eriks ekspansive mål ved at henvise til geografiske faktorer. Arnheims billede af det Sverige, som Gustav Vasa gav videre til sin søn, er et helt andet end det, der senere skulle blive gængs i Sverige. Sverige opfattes som et »mægtigt« rige, der stod styrket såvel udadtil som indadtil, handelen blomstrede under en stærk flådes beskyttelse. Det var naturligt for et sådant rige at ekspandere, og derfor kan Arnheim ud fra sine forudsætninger hævde, at det ville have indebåret et »moralsk« tab for Sverige, om Erik havde siddet passiv.²⁶

Mange år senere, i 1917, tog Arnheim igen Erik XIV.s historie op til behandling, denne gang i forbindelse med en gennemgang af Sveriges politiske, økonomiske og sociale udvikling frem til nutiden.²⁷ Billedet af kongen rummer nu så mange reservationer i forhold til afhandlingen fra 1890, at en ændret opfattelse af kongens indsats må ligge bag. I karakteristikken af kongen bemærkes det, at denne hverken besad »die staatsmännische Geschicklichkeit seines Vaters noch dessen Willensfestigkeit und Ausdauer«, og hans fald ses som en følge af hans »Willkür und Grausamkeit, seine zerfahrene Politik und seine zeitweilige Unzu-

²³ Jf. Clausewitz' kapitel om »Die Kühnheit« i sit efterladte arbejde *Vom Kriege*. C. von Clausewitz, *Vom Kriege*, 18. oplag ved W. Hahlweg, 1973, s. 366-70.

²⁴ A. G. Ahlqvist, *Konung Erik XIV:s sista lefnadsår (1568-1577)*, 1878, s. 148. Citeret efter F. Arnheim, *König Erich XIV. von Schweden als Politiker*, s. 435.

²⁵ F. Arnheim, *König Erich XIV. von Schweden als Politiker*, s. 435.

²⁶ Sst., s. 435.

²⁷ F. Arnheim, *Schweden. Perthes' Kleine Völker- und Länderkunde zum Gebrauch im praktischen Leben*, 3. Band, 1917. Bogen indgik i en serie, hvis fremkomst uden tvivl var politisk dirigeret; ifølge indledningen til Arnheims bog skulle serien forberede den »friedliche Durchdringung fremder Länder«.

rechnungsfähigkeit«. ²⁸ Tydeligt nok var Arnheim på vej til den opfattelse af kongen, som han udtrykkeligt havde vendt sig imod i sin ungdom.

I vores sammenhæng har det betydning at konstatere i hvor høj grad verdenskrigens erfaringer og synsmåder har øvet indflydelse på denne tyske sverigeshistorie. Særligt tydeligt træder det frem ved beskrivelsen af den nordiske syvårskrigs historie. Vi møder hos Arnheim en direkte parallellisering mellem den 1. verdenskrig og den nordiske syvårskrig i den form, at den tyske tolkning af ententemagternes krigsmål findes formålstjenlig som karakteristik af Danmarks, Lübecks og Polens hensigter over for Sverige i 1563:

»Der »Nordische Siebenjährige Krieg«, der auf solche Weise begann, erinnert in mancher Hinsicht an den gegenwärtigen Weltkrieg. Dänemark und seine lübisch-polnischen Verbündeten beabsichtigten die Einkreisung, Aushungerung, Aufteilung und wirtschaftliche Aussaugung des schwedischen Reiches ... Aber schon die Einkreisung wollte nicht vollständig glücken, da Pommern und mehrere Hansestädte den Beitritt zum schwedenfeindlichen Dreibund ablehnten. Nicht viel besser ging es mit der Aushungerung ...«. ²⁹

Her finder vi den indkredsningens forestilling, som skulle få så fremtrædende en plads hos Stille og i den senere historiske forskning, omend det må bemærkes at Arnheim bruger ordet »indkredsning« i snævrere betydning end Stille gør. Overhovedet er det uvist, om Stille har stiftet bekendtskab med Arnheims bog fra 1917 på anden måde end gennem en fyldig anmeldelse i »Svensk Tidskrift« samme år. ³⁰ Det er for så vidt også irrelevant at søge et afhængighedsforhold på dette punkt, eftersom slagordet »indkredsning« allerede da forlængst havde fundet indpas i svensk sprogbrug som et af mange vidnesbyrd om den svenske opinions åbenhed over for tyske synspunkter under verdenskrigen.

Man må ikke overvurdere Arnheims indflydelse på Stilles vurdering af Erik XIV.s politik. Begge postulerede det tvingende nødvendige i kongens livlandspolitik og begge så ham som forløberen for stormagtstidens konger, men Arnheim var, og navnlig blev, mere forbeholden over for Erik XIV.s handlinger end Stille. Dertil kom at de så helt forskelligt på Sveriges styrkeposition ved indgangen til den store krigsperiode.

4. Indkredsningsslagordet ³¹

Ordet »indkredsning« kom oprindeligt fra jagtsproget, ³² men gik i 1800-tallet ind i historikernes sprogbrug som betegnelse for politiske manøvrer, der havde til formål at isolere en stat eller dæmme op for den ved hjælp af koalitionsdannelser

²⁸ Sst., s. 48.

²⁹ Sst. s. 49.

³⁰ Svensk tidskrift, 7. årg., 1917, s. 507-10. Anmelderen var Nils Herlitz.

³¹ Nogen udtømmende behandling af dette slagords historie, så lidt som af tidens socialdarwinistiske sprogbrug overhovedet, findes mig bekendt ikke. Vejledende for den følgende fremstilling har artiklen »Einkreisung« i Brockhaus Enzyklopädie, 5. Band, 1968, s. 311 været. Temaet er berørt nogle gange i den nyere litteratur om 1. verdenskrigs historie, f. eks. F. Fischer, Griff nach der Weltmacht, 3. oplag, 1964, s. 110.

³² Jf. J. G. Krünitz, Oekonomisch-technologische Encyclopädie ..., 10. Theil, 1785, s. 406: »Einkreisen, ein nur bey den Jägern üblicher Ausdruck. Ein Wild einkreisen, das Gebüsch, in welchem sich ein Wild verborgen hat, umgehen«. Næsten enslydende i Grimm, Deutsches Wörterbuch, 3. Band, 1862, sp. 218.

mellem nabostaterne; et yndet eksempel på indkredsningsspolitik var, navnlig inden for den tyske historiografi, koalitionsdannelsen mod Preussen forud for den preussiske syvårskrig. Det betænkelige ved brugen af ordet lå i, at det ikke var et neutralt, men tværtimod et stærkt følelsesladet udtryk, der dæmoniserede den »indkredsede« part ved at spille på associationer i retning af håbløse situationer uden undvigemuligheder og med en uafvendelig død, samtidig med at den »indkredsede« parts medansvar for den opståede politiske situation bagatelliseredes. Ordet skulle få sin egen historie, idet det blev et politisk slagord i Tyskland i årene før den første verdenskrig og fik en meget vid anvendelse, der holdt sig helt op til 1945.

Ordets brug som slagord lader sig føre tilbage til en bestemt anledning i verdenskrigens forhistorie. Den 14. nov. 1906 afgav den tyske kansler Fürst von Bülow i den tyske rigsdag en opsigtsvækkende redegørelse for Tysklands stilling på det udenrigspolitiske område. I en på flere punkter imødekommende og udglattende tale gjorde kansleren opmærksom på den fare for freden, der kunne ligge i at indkredse Tyskland: »Eine Politik, die darauf ausginge, Deutschland einzukreisen, einen Kreis von Mächten um Deutschland zu bilden, um es zu isolieren und lahmzulegen, wäre ein für den europäischen Frieden bedenkliche Politik.«³³

Kanslerens ord om Tysklands indkredsning var holdt i konjunktiv og omhandlede farerne ved en tænkt politisk udvikling i Europa. Men som det år tilbage var gået med hans ord om »Deutschlands Platz an der Sonne«, således blev nu også denne nye formulering grebet af offentligheden, revet ud af sin sammenhæng og brugt i publicistikken som en dækkende betegnelse for den politik, som ententemagterne førte over for Tyskland. Selv syntes Fürst von Bülow at være blevet betænkelig ved den udbredelse, hans formulering havde fået, og tog i nogen grad afstand fra den i en tale i rigsdagen nov. 1907.³⁴

Verdenskrigens komme blev i Tyskland betragtet som en bekræftelse af indkredsningsskonceptionens sandhed. Inden for historieforskningen trængte den nu også igennem. I det officøse værk »Deutschland und der Weltkrieg« (1915) under redaktion af Otto Hintze, Friedrich Minecke, Hermann Oncken og Hermann Schuhmacher, skildrede Oncken krigens forhistorie og så den under synsvinklen engelsk indkredsningsspolitik. De første kim til denne fandt Oncken i det engelsk-japanske forbund af jan. 1902, der udbygget gennem de samtidigt indledte fransk-engelske forhandlinger førte frem til dannelsen af den egentlige indkredsningssstrategi. Ophavsmanden til denne politik var Edward VII.³⁵

Ved verdenskrigens begyndelse fandt indkredsningsslagordet hurtigt indpas i svensk presse og tidsskriftslitteratur.³⁶ Den svenske opinion var, grundet den latente frygt for Rusland, stort set tyskvenlig og havde megen forståelse for den tyske tolkning af verdenskrigens forhistorie.³⁷ Med få undtagelser delte de svenske

³³ Fürst Bülow's Reden, udg. af J. Penzler, II. Band 1903–1906, 1907, s. 310.

³⁴ Sst., III. Band 1907–1909, 1909, s. 76.

³⁵ Deutschland und der Weltkrieg, 1915, s. 483 ff.

³⁶ Jf. eksemplerne i Ordbok över svenska språket, 12. bandet, 1933, sp. I 743.

³⁷ T. Gihl har fremhævet den åbenbare kontinuitet mellem den svenske opinion under verdenskrigen og den opinion, som var fremtrådt under forsvarsstriden. T. Gihl, Den svenska utrikespolitikens historia, IV, 1951, s. 93.

historikere den tyskvenlige indstilling. Den store aktivitet inden for Karl XII-forskningens område beroede i ikke ringe grad på forestillinger om det evigtgyldige i de problemer heltekongen havde stået over for; vejen til en positiv vurdering af den tyske militære indsats mod Rusland var ikke lang. I en mindeværdig formulering sidestillede Harald Hjärne i 1915 centralmagternes kamp mod Rusland med de karolinske forfædres indsats og formulerede på den måde uden tvivl, hvad flertallet af hans kolleger tænkte.³⁸

At Stille med sin tale om den danske »indkredsning« af Sverige benyttede sig af et modepræget slagord, turde på baggrund af det ovenstående være givet. Men hvilke sagforhold mente han at kunne dække med selve udtrykket?

Ud fra hans tekst at domme rummede den politiske proces, han havde for øje, to elementer, først en grænsekonstellation af gammel oprindelse og dernæst en vedvarende aggressiv dansk politik over for Sverige. Udtrykket sammenfattede i en kort formel mere end 100 års dansk »pres« på nabostaten og var tilsyneladende fundet egnet til at beskrive en dybtliggende politisk dynamik, der opererede temmelig uafhængigt af de skiftende situationer. Indkredsningen af Sverige udspillede på et overpersonligt plan og kunne ikke reduceres til blot at være udslag af en bestemt dansk konges strategi over for Sverige i et givet tidsrum. Udtrykket havde således næsten metafysisk betydning, og skal man forstå denne er det nødvendigt at belyse Stilles opfattelse af statens væsen, ved siden af kongeideologien den anden grundpille i hans historiske univers.

Staten optræder hos Stille, ikke som en sociologisk eller juridisk konstruktion, men som en substans, et overindividuel væsen, der fører sin egen form for tilværelse gennem århundrederne. Den opfattes som en organisme, hvis »udvikling« eller »vækst« er afhængig af de rette »livsbetingelser«. Når Stille udsiger, at den nordiske syvårskrig var en kamp for »luft og rum«, i sidste ende for »statens liv«, er det tydeligt, at han betragter den daværende svenske stat som en organisme, der truedes af kvælningsdøden. Men gennem Sveriges ekspansion på Danmarks og Norges bekostning demonstrerede staten, at den var »livsduelig«, ekspansionen var således et sundhedstegn.³⁹

Den biologisk farvede sprogbrug, med ansatser til en Lebensraum-lære, vi her møder, lader Stilles tanker om statens væsen fremstå som en variant af den organiske statslære. Denne lære, ifølge hvilken staten betragtedes som en organisk skabning, der førte sit eget liv uafhængigt af enkeltindividerne, nød vid udbredelse i Europa i anden halvdel af 1800-tallet; i Sverige er denne statsopfattelse knyttet til navnene C. J. Boström (1797–1866)⁴⁰ og Rudolf Kjellén (1864–1922). Denne sidste udarbejdede under indflydelse af tyskeren Fr. Ratzel en lære om staternes udvikling under bevidst inddragelse af analogier fra biologien. Ifølge hans »biopolitiske« anskuelse fødtes, levede og døde staterne på samme måde

³⁸ Citeret i K.-G. Hildebrand, *Till Karl XII: uppfattningens historia. II: Från Beskow till Hjärne*, Historisk Tidskrift, 75. årg., Stockholm 1955, s. 44 note 221.

³⁹ A. Stille, *anf. arb.*, s. 1 ff., 111.

⁴⁰ C. J. Boström, *Grundlinier till filosofiska statslären*, artikel 4 og passim. Skrifter af Christopher Jacob Boström, utgifna af H. Edfeldt, andra delen, 1883, s. 316 og passim.

som levende organismer. Staterne besad personlighed og det var ifølge Kjellén en opgave for den moderne politiske videnskab at påvise »huru staterna allt mere mognat till fulla och hela personligheter, med personlighetens alla hufvudbestämningar«. ⁴¹

En hovedindvending mod den organiske statstanke har altid været, at staterne udadtil mangler den afgrænsning, som kendetegner levende væsener. ⁴² Ved at betone staternes iboende drift mod »naturlige grænser« forvandlede Kjellén denne indvending til en bekræftelse på sin læres rigtighed. Han anskuede de tidlige statsdannelser som en slags mangelvæsener, der gennem stadige kampe med naboerne om »rummet« søgte frem til en afgrænset statslig form. Under optagelse af Karl Ritters begreb »geografisk individ« kunne Kjellén sige, at staterne søger geografiske individer at formæle sig med. ⁴³

Hvor meget Stille i enkeltheder har reciperet af denne deterministiske lære kan ikke besvares på grundlag af det materiale, der ligger til grund for denne undersøgelse; at han, som Hjärne, ⁴⁴ har kunnet følge den et stykke af vejen turde dog være sandsynliggjort. I princippet burde der være vanskeligheder, når en deterministisk statslære skulle forenes med den dyrkelse af de store personligheder, som praktiseredes inden for dele af det svenske højre. I praksis var der ikke noget problem. Statens liv ligger i sidste instans i individernes hånd, skrev Kjellén, ⁴⁵ og banede hermed vej for en formidling mellem det overpersonlige og det personlige plan i politikken, et spillerum var reddet for menneskelig handlekraft. Det indebar samtidig, at den organiske statslære lod sig bruge som politisk våben.

Vender vi tilbage til dette afsnits tema, indkredsningsskonceptionen, lader den sig alene forstå, i den form vi møder den hos Stille, på baggrund af en geopolitisk lære om statens drift mod naturlige grænser som udtryk for et livsbehov. Stille postulerede med sin konception tilstedeværelsen af et konstant, »livshæmmende« tryk på den unge svenske stat og retfærdiggjorde derved Sveriges ekspansion ved at påvise det naturlige og nødvendige i udviklingen.

5. Den »aktivistiske« tolkning af Sveriges stilling

Den store forsvarsstrid i Sverige forud for verdenskrigen førtes fra højres side ud fra en forvisning om, at en stormagtskonflikt var nært forestående, og at Sverige ikke kunne undgå at blive inddraget i krigen. Da verdenskrigen kom og Sverige tilsyneladende så ud til at klare frisag, fremkaldte det i visse kredse skuffelse. Følelsen af at være blevet svigtet fandt udtryk i en aktivistisk bevægelse, der ivrede for at Sverige under den ene eller anden form skulle markere sin sympati for Tysklands sag, eventuelt ved at gå ind i krigen på tysk side. ⁴⁶ Bevægelsen blev hovedsageligt båret af akademikere og yngre officerer.

Et slags programskrift fik den aktivistiske strømning i det af Kjellén og Adrian

⁴¹ R. Kjellén, *Staten som livsform*, 1916, s. 161 ff., 185 ff.

⁴² G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, 3. udg., 1966, s. 154.

⁴³ R. Kjellén, *anf. arb.*, s. 53.

⁴⁴ N. Elvander, *anf. arb.*, s. 454.

⁴⁵ R. Kjellén, *anf. arb.*, s. 174.

⁴⁶ T. Gihl, *anf. arb.*, s. 108 ff.

Molin redigerede, dog anonymt udsendte skrift »Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning«, der udkom juni 1915. Bogen betonedes i sine analyser Sveriges nuværende kritiske stilling klemte inde, som landet formodedes at være, mellem et engelskdomineret Norge og Rusland, og plæderede for »en modig oppslutning vid Tysklands sida«, en formulering der skulle blive bevægelsens signatur.⁴⁷

En af aktivismens mærkesager var Ålandspølsen, som verdenskrigen udbrød havde aktualiseret. Af frygt for et tysk fremstød mod Finland begyndte Rusland ved krigen udbrud — i strid med Ålandskonventionen — at befæste øgruppen, en optræden der fremkaldte uro i Sverige i begyndelsen af 1915. Emnet blev grebet og holdt varmt i pressen af den aktivistiske bevægelse, der også luftede forskellige tanker om, at Sverige skulle erhverve øgruppen, eventuelt i den form at Sverige fik øerne som belønning for indgriben i krigen på tysk side.⁴⁸ Blandt de mange publicistiske indlæg, som Ruslands befæstning af Ålandsøerne fremkaldte, skal et fremdrages fordi dets analyse af Sveriges sikkerhedsproblemer tilsyneladende fik indflydelse på Stilles opfattelse af det efterreformatoriske Sveriges situation.

I 1916 udsendte den tidligere forsvarsminister og generalstabschef A. Rappe et lille, stærkt patetisk skrift om Sveriges stilling under den pågående stormagtskonfrontation, betitlet »Sverige inför afgörandet«. Rappes skrift må teamtisk ses i forlængelse af det ovenfor nævnte aktivistiske programskrift fra året før, idet det byggede på samme sæt af grundforestillinger som »Sveriges utrikespolitik...«, nemlig at Sveriges aktuelle stilling var nødvendigt betinget af de geografiske faktorer og drog samme konklusion heraf: at Sverige måtte handle nu for at skabe en fast grund for fremtiden.⁴⁹

Rappe så på krigen med tyske øjne helt igennem. Han slog i sin analyse ned på de områder, hvor den engelske indkredsning af Tyskland endnu ikke var lykkedes, og fandt dem i Forasien og Østersøen. Efter at Dardaneller-operationen var mislykkedes ville England nu søge at lukke hullet i nord ved at tvinge Sverige ind i Ententens kæde om Tyskland. Hovedmidlet i underkastelsen af Sverige ville, ifølge Rappe, blive Ålandsøerne, der efter befæstningsarbejdernes fuldendelse militært set klippede Sverige over på midten. Rappes skrift mundede ud i en opfordring til den svenske regering om at hindre den fortsatte udbygning af Ålandsøernes befæstning, inden Sverige helt havde mistet sin militære operationsfrihed.

Rappes bekymringer for Sveriges skæbne blev ikke delt af regeringen, og den heftige agitation vedrørende Ålandsøerne førte ikke til en opgivelse af neutralitetspolitikken. Hvad der interesserer i vores sammenhæng er en række påfaldende lighedspunkter mellem Rappes pjece og Stilles afhandling om syvårskrigen, nemlig følgende: 1. En pessimistisk vurdering af Sveriges fremtidsmuligheder på grundlag af en militærgeografisk analyse. 2. Autarki-tankens, formuleret som frygt

⁴⁷ For omstændighederne omkring værkets udgivelse se T. Gihl, *anf. arb.*, s. 113 ff.

⁴⁸ *Sst.*, s. 205.

⁴⁹ A. Rappe, *anf. arb.*, s. 1 f., 13. Rappe havde valgt titlen »Sverige inför afgörandet« til sit skrift, til sammenligning kan anføres, at det sidste kapitel i »Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning« (s. 200–210) bærer overskriften »Sverige inför valet«.

for fremmed økonomisk dominans under de gældende strategiske vilkår. 3. Med udgangspunkt i forestillinger om det vendepunktsagtige ved den nye situation, d.v.s. henholdsvis den russiske befæstning af Ålandsoerne og den danske overtagelse af Øsel, postuleres behovet for en aktiv indsats. 4. Indkredsningsskonceptionen. 5. Et stærkt patetisk og biologisk præget ordvalg.

Rappe nød stor autoritet i Sverige som strategisk og krigshistorisk ekspert. Han havde inspireret Stille i en tidlig fase af dennes Karl XII-studier og holdt kontakt med ham gennem bestyrelsesarbejdet i Karolinska Förbundet. De ovenfor anførte fællestræk i Rappes og Stilles analyser kan ikke være tilfældige og berettiger efter min opfattelse den slutning, at Stille endnu en gang har ladet sig inspirere af Rappe og projiceret dennes billede af Sveriges strategiske stilling anno 1916 tilbage på den ældre vasatid.

Efter at have redegjort for de politiske og idémæssige forudsætninger for Stilles teser, må vi endelig spørge om, hvad *Karl XII-forskeren* Stille tilsigtede med oprulningen af en så dystre baggrund for de tidlige vasakongers indsats. Stilles øvrige forfatterskab i året 1918 giver til dels svaret på dette spørgsmål.

Den 30. nov. 1918 var 200-årsdagen for Karl XII.s død og fejredes som national mindededag i Sverige. På Lunds universitet holdt Stille naturligt nok mindetalen over kongen.⁵⁰ Han betonedes i den stærkt forherligende tale kongens tilknytning til byen Lund og betegnede kongens ophold i byen som fuldbyrdelsen af Skånes forsvenskning. Stille sluttede sin tale med at citere Tegnér's digt »Kung Karl den unge hjälte«, idet han udtrykte håb om, at den i digtet udsagte profeti om heltekongens genopstandelse en dag måtte blive en realitet. Talen har i dag alene interesse, fordi den belyser den historiske sammenhæng, som Stille ønskede at se Karl XII.s politik i. Stille citerede, uden at nævne navnet, en fransk historiker, der havde anskuet Karl XII.s politik som en sammenfatning af næsten alle de forudgående svenske kongers bestræbelser. Stille kunne ikke gå ind for, at Karl XII.s politik skulle opfattes som en syntese af forgængernes indsats, men mente i stedet, at det var ubestrideligt, at kongens politik ved nærmere studium fremtrådte som en »skarpsinnigt fattad konsekvens af den föregående utvecklingen«.⁵¹

Hvad dette synspunkt egentlig indebar fremgik af artiklen »Karl XII och svensk utrikespolitik«, der publiceredes i Adrian Molins tidsskrift »Det nya Sverige«, den nationalistiske bevægelses hovedorgan. Til dels med verbaloverensstemmelse, i betoningen en kende mere absolut, fremførtes i denne artikels indledning de synspunkter vedrørende den unge svenske stats ulykkelige grænser og usikre fremtid, som vi allerede har mødt i »De ledande idéerna...«, og som i sidstnævnte arbejde skildredes det tvingende nødvendige i Sveriges udvikling frem til stor-

⁵⁰ A. Stille, Tvåhundraårsminnet af Karl XII:s död, Karolinska förbundets årsbok 1919, s. 34-47. I samme bind af årbogen (s. 5-16, 17-33, 48-64) er trykt Harald Hjærnes, Ludvig Stavenows og Helge Almquists mindetaler over Karl XII; de fire taler udgør i deres helhed et særpræget vidnesbyrd om, i hvilket omfang en generation af svenske historieprofessorer gik ind for Karl XII-ideologien.

⁵¹ Sst., s. 38.

magtsstatus: først med Gustaf Adolfs og Karl X Gustafs erobringer var den svenske stats eksistens og økonomiske uafhængighed sikret. Krigene efter 1660, også Karl XII.s, var egentlig forsvarskampe. De førtes for at bevare den en gang opnåede stormagtsposition uden tanke på nye erobringer. Tvunget i krig af nabo-staterne var det Karl XII.s hovedbestræbelse, ifølge Stille, at skabe ro i Nord- og Østeuropa ved at tilvejebringe en definitiv ordning af de østeuropæiske problemer; et Østeuropa under svensk hegemoni skulle stække Rusland. At denne opgave, en verdenshistorisk opgave, skulle have oversteget den svenske nations kræfter, fandt Stille det meningsløst at diskutere, eftersom den var dikteret af den forudgående statslige udvikling.⁵²

Strukturen i Stilles tankegang fremtræder nu klart. Ved at postulere det nødvendige i Sveriges territoriale vækst fra Erik XIV til Karl X Gustaf og ved at anskue Karl XII.s politik som en konsekvens af den forudgående udvikling, opnåede Stille, at også denne konges gerninger fremstod i nødvendighedens skær. Karl XII.s politik var foreskrevet af selvbevarelsens lov, ligeså vel som de tidligere kongers politik havde været det. Ofrene og lidelserne i de lange krigsår havde været uundgåelige og kunne ikke bebrejdes kongen. Stille lod Erik XIV række Karl XII hånden og med sin begrundelse af sammenhængen mellem de to konger fundamenterede han den opfattelse af heltekongen, som han og hans meningsfæller gik ind for.

6. Indkredsningsskonceptionen i nyere forskning

Stilles Erik XIV-skikkelse var den målbevidste militær, tydeligt nok stiliseret i retning af Karl XII. En helt anden opfattelse af kongen kom til orde i Ingvar Anderssons biografi fra 1935.⁵³ Andersson karakteriserede kongen som Karl XII.s absolutte modsætning og skildrede i stedet, under indflydelse fra Shakespeare og Strindberg,⁵⁴ en kontrastfyldt intellektuel, en svensk Hamlet, der må bruge macchiavellistiske metoder for at klare sig mod sine fjender.

Er Anderssons Erik XIV således en helt anden personlighedstype end Stilles Erik XIV, så er grundlaget for bedømmelsen af kongen dog til dels det samme. Også hos Andersson spores den intime forbindelse mellem tolkningen af Sveriges sikkerhedsproblematik og vurderingen af Erik XIV.s person. Andersson følger helt Stille i dennes geopolitiske tolkning af Sveriges stilling i forhold til nabo-magterne, omend Stilles patos er dæmpet ned og den biologisk farvede sprog-brug næsten opgivet. Stilles tese om det daværende Sveriges »ulykkelige« grænser omskrives af Andersson til »vanskeligheterna i rikets geografiska struktur«, men der er tale om samme forhold.⁵⁵ Den svenske stat er udsat for en »hotande

⁵² A. Stille, Karl XII och svensk utrikespolitik, Det nya Sverige, 12. årg., 1918, s. 532 ff., 538, 546 f.

⁵³ Ingvar Andersson, Erik XIV, 5. oplag 1963. I det følgende citeres efter 4. oplag 1951.

⁵⁴ I. Andersson, Erik XIV, Johan III och Gripsholm, Gripsholm. Slottet och dess samlingar 1537-1937, 1937, s. 70.

⁵⁵ I. Andersson, Sveriges historia, 5. oplag, 1960, s. 163. – Tilslutningen til Stilles opfattelse er formuleret sst. i litteraturlisten s. 172: »Banbrytande för den nyare uppfattningen av det utrikespolitiska läget är Arthur Stille, »De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563-1570« (1918)«.

inringning« fra dansk side og med denne karakterisering tegnes den sceniske baggrund for Eriks virke.⁵⁶ Andersson fortier ikke kongens anvendelse af mere betænkelige magtmidler, ej heller det udfordrende i hans stil og målenes ekspansive sigte. Kongens handlemåde er imidlertid hele tiden set på baggrund af truslen fra Danmark og tolkes som forsøg på at føre Sverige ud af en tvangssituation.

Anderssons studier over Erik XIV er således også en apologi for den mærkelige konge, ganske vist i en mere subtil form end den vi møder hos Stille. Hos Stille bastante postulat, hos Andersson en overlegent udformet tekst, præget af indrømmelser og forbehold. Bag teksten fornemmes dog hele tiden den til grundliggende kongevenlige indstilling. De forskellige initiativer og handlingsforløb i dette afsnit af Sveriges historie er anskuet ud fra Erik XIV.s standpunkt og på hans præmisser. Det gælder den langvarige bejlen til dronning Elisabeth af England, den livlandske politik, kongens storstilede oprustning af Sverige i de første regeringsår, selv i beskrivelsen af de uhyggeligste tildragelser — Ronneby-massakren og Sture-mordene — er den defensoriske holdning hos Andersson mærkbar.

Med konstateringen af Stilles indflydelse på Ingvar Anderssons opfattelse af det daværende Sveriges situation vil jeg indstille denne del af undersøgelsen og ikke i detaljer følge indkredsningsskonceptionens videre skæbne inden for historieskrivningen. Kun skal det til slut indskydes, at når denne konception stadig kan leve videre i svenske oversigtsværker,⁵⁷ på trods af at tiden er løbet fra en national historieskrivning, må en forklaring antagelig søges i, at nødvendigheden af at sammenfatte komplicerede politiske sammenhænge på snæver plads har fået forfatterne til at ty til formler af forskellig slags.

II

Hvad virker stødende ved Stilles indkredsningstese i dag? Vel først og fremmest, at den alene så de nordiske konflikter ud fra en svensk synsvinkel og ikke gjorde forsøg på at redegøre for de vanskeligheder og farer, som naboskabet med Sverige indebar for Danmark og Norge. Men dertil kommer den ensidige geopolitiske indfaldsvinkel til emnet. Helt fastlåst i forestillingen om Sverige som omklamret af et aggressivt Danmark er Stilles tese et eksempel på, hvilke urimeligheder en forsker kan koncipere, når han vil udlede et lands sikkerhedspolitiske

⁵⁶ I. Andersson, Erik XIV:s engelska underhandlingar, 1935, s. 145 f. Jf. også Erik XIV, 1951, s. 90, 106. — En spidsformulering møder vi i hans arbejde »Svenskt och europeiskt femtonhundratalet«, 1943, s. 218. »Det dåtida Sveriges utrikespolitiska läge var fruktansvärt kritiskt, och olika vägar kunde tänkas leda till trygghet«.

⁵⁷ J. Rosén, Svensk historia. I. Tiden före 1718, 1962, s. 425, 435, 438 f. — L.-A. Nordborg og L. Sjöstedt, Grannlänternas historia, 1970, s. 125, 131, 135. — Den, så vidt vides, hidtil eneste protest mod indkredsningsskonceptionen fremkom i anledning af J. Roséns bog. I sin anmeldelse af arbejdet indvendte Halvdan Koht: »I denne sammenhæng nyttar forf. eit slagord som vi kjenner godt frå maktpolitikk i den nyaste tida. Han talar om den danske innringnings-politikken mot Sverige. Men liksom i nytida lyt vi nok halda fram at pågangsviljen var hos den staten som «innringninga» vendte seg imot, — i dette tilfellet Sverige. Det var aggresjos-makta«. (Historisk Tidsskrift, 42. bd., Oslo 1963, s. 66 f.). Mag. art. Steffen Heiberg har velvilligt gjort mig opmærksom på denne anmeldelse.

chancer ud fra kortstudier alene og ikke tager hensyn til, at når det gælder national magt indgår geografiske forhold kun som en af mange faktorer. Evnen til at modstå fjendtligt tryk afhænger også af det politiske systems handleevne, statsfinansernes beskaffenhed, militær kapacitet, selvforsyningsgraden, måske endda af uhåndgribelige størrelser som nationalkarakter og moral. En lære der er så meget vigtigere at indskærpe, som der i Norden omkring 1550 indtraf en forskydning i Sveriges favør både på det statsfinansielle område og hvad angik krigsmagtens omfang.

I det følgende vil jeg dog i nogen grad gå ind på Stilles tankegang og betragte det daværende Sverige fra et grænsesynspunkt. Spørgsmålet der skal stilles er, om de gamle grænser samt de danske positioner i Østersøen udgjorde et sikkerhedsproblem for Sverige af første orden? Lad os først se på grænsen til Norge. De norske provinser Härjedalen og Jämtland var isolerede og relativt fattige områder, der i kirkelig henseende hørte til Sverige indtil 1570. Af militær betydning var det, at der ikke fandtes fæstninger i de to provinser og heller ikke blev bygget nogen i dansk tid.⁵⁸ I alle de nordiske krige blev der kæmpet om Härjedalen og Jämtland, men områderne udgjorde sekundære krigsskuepladser og der blev, med enkelte undtagelser, kun indsat mindre og uøvede tropestyrker. Der var fra norsk side åbenbare vanskeligheder med at forsvare de isolerede områder, hvad der fik til følge, at de såvel i syvårskrigen som senere i Kalmarkrigen gik tabt og kom under svensk administration. Først efter Sehesteds reorganisering af det norske forsvar bragtes det så vidt, at forsvaret af områderne kunne gennemføres, således som det viste sig i Torstensson-fejden og under Karl X Gustavs første krig mod Danmark.⁵⁹ Men som udgangspunkt for langtrækkende operationer ind i Sverige blev de ikke anvendt, vejenes tilstand og de lange forsyningslinjer umuliggjorde sådanne foretagender.

En træffende redegørelse for operationsvilkårene på denne front blev givet af nordmanden Jens Bjelke, der ledede de norske tropper på tilbagetoget fra Jämtland i aug. 1611. Bjelke forsvarede tilbagetrækningen af styrkerne under henvisning til de norske troppers manglende krigserfaring og svenskernes styrke, men påpegede desuden, at forsvaret af Härjedalen og Jämtland var et sværtløst problem, grundet dels den ringe forsyning med levnedsmidler, dels disse provinser beliggenhed på den anden side af den vanskeligt passable fjeldryg; derimod hindrede intet fjeld svenskerne i at trænge ind fra Ångermanland, Medelpad, Hälsingland eller Dalarna.⁶⁰ Bjelke ville forsvare sin sag med denne redegørelse, men han pegede uden tvivl på hovedvilkår for operationer i områderne.

Det var givetvis en torn i øjet på de svenske konger, at de ikke besad Härjedalen og Jämtland, som de regnede for svenske områder, men noget større svensk forsvarsproblem så de næppe i den danske besiddelse af områderne. Gustav Vasas

⁵⁸ Fæstningsbyggeriet i disse egne blev startet på svensk initiativ. Under den svenske besættelse i Kalmarkrigen iværksattes et skansebyggeri i Jämtland og dette fortsattes og udvidedes efter Bromsbrofreden. J. Bromé, *Jämtlands och Härjedalens historia*, 2. delen 1537–1645, 1945, s. 253 ff.; 3. delen 1645–1720, 1954, s. 97 ff.

⁵⁹ Sst., 2. delen, s. 108 ff., 139 ff., 240 ff., 364 ff.; 3. delen, s. 115 ff.

⁶⁰ Sst., 2. delen, s. 259 f.

forsvarsredegørelse af 1544 forudså ikke muligheden af et dansk indfald fra denne side, men regnede alene med angreb ind over de sydlige grænseområder eller landsætning af styrker fra Østersøen.⁶¹

Set på denne baggrund tager Stilles bekymringer over den trussel, som den danske besiddelse af Härjedalen og Jämtland skulle udgøre, sig ubegrundede ud og forstås næppe, med mindre man ser dem på baggrund af de hidsige diskussioner der førtes i Sverige om forsvaret af Norrland både før og under verdenskrigen. Højre hævdede, at forsvaret af Norrland blev forsømt og tøvede ikke med at nævne, hvem der ville benytte sig deraf. Sven Hedin udtalte offentligt, at det skulle ikke undre om en norsk brigade faldt ind i Jämtland i det øjeblik det russiske angreb mod Sveriges kyster satte ind, og Rappe drøftede i sit ovennævnte skrift »Sverige inför afgörandet« muligheden af, at russiske styrker skulle mødes med engelske styrker, landsat i norsk havn. En sådan operation ville afbryde jernbaneforbindelsen mod nord og gøre Øvre Norrland til fjendens bytte.⁶²

Vender vi dernæst blikket mod det centrale Sverige, må det indledningsvis fremhæves, at det svenske kerneområde i Vasa-tiden var Mälardalen og at en landmilitær erobring af Sverige måtte indebære en betvingelse af denne del af landet, inklusive hovedstaden Stockholm. En sådan operation var lykkedes i 1520, hvor Otto Krumpen var trængt frem til Mälaren, mens den danske flåde havde indsluttet Stockholm fra søsiden.⁶³

Uagtet det heldige udfald af operationen i 1520, der var begunstiget af såvel politiske som klimatiske forhold, må det daværende Sverige ud fra en militær synsvinkel i kraft af naturforholdene karakteriseres som en naturlig fæstning med store muligheder for forsvarskamp, hvorimod et angreb ind over grænserne var forbundet med store risici.

En fremrykning mod Stockholm fra de østdanske provinser måtte ske enten gennem Småland eller gennem Västergötland, i begge tilfælde var fremrykningen bundet til et lidet udviklet vejnet. En fremrykning gennem Småland mod Östergötland gik i første etape gennem vidtstrakte skov- og søområder, via mange broer, men den store hindring udgjorde dog Holaveden, det stærkt kuperede skovområde mellem søerne Vättern og Sommen, der rummede store muligheder for at spærre fremrykningsvejen ved forhindringer, »bråter«. Lettere var det uden tvivl at trænge ind i Västergötland, der havde sit vejnet orienteret ned mod Kattegat. Flere veje førte langs floderne ind i landet, til gengæld førte kun én vej videre mod Svealand og Stockholm. Denne vej førte gennem det selv i fredstid vanskeligt passable skovområde Tiveden mellem Vänern og Vättern, som Holaveden en klassisk hindring.⁶⁴

Utvivlsomt under indtryk af erfaringerne fra 1520 regnede man fra dansk side i de nærmestfølgende krige med Sverige, syvårskrigen og Kalmarkrigen, med muligheden af at kunne forcere naturforhindringerne og føre hæren frem til

⁶¹ A. A. von Stiernman, *Alla Riksdagars och Möters Besluth...*, I, 1728, s. 186.

⁶² S. Hedin, *Fyra tal*, 1914, s. 36 f.; A. Rappe, *anf. arb.*, s. 10.

⁶³ J. Hvidtfeldt, *Danmarks historie*, 5. bd., 1963, s. 307 ff.

⁶⁴ E. Hildebrand, *Sveriges historia*, 4. afdeln., 1904, s. 40; *Måns Männerfelt*, *Västgötavägar*, I, 1938, s. 80.

Stockholm. Alle forsøg herpå mislykkedes, længst nåede Daniel Rantzau i det berømte vinterfelttog 1567–68, hvor hæren var ført frem til Norrköping men derefter måtte retirere, da ingen forstærkninger nåede frem.⁶⁵

Den militære teori giver os i nogen grad forklaringen på, hvorfor syvårskrigens og Kalmarkrigens stort anlagte fremstød mod det indre Sverige i så ringe omfang kronedes med succes. De danske fiaskoer må ses i lyset af det Clausewitz kaldte »angrebets aftagende kraft«, hvorved han forstod det forhold, at det til rådighed stående magtpotentiel gradvist svækkedes under indflydelse af en række faktorer, såsom selve det at besætte det fjendtlige område, at sikre forsyningslinjer gennem baglandet, gennem tab i kampe og ved sygdom, gennem belejringer og ved slækken på anstrengelserne.⁶⁶

Af særlig interesse for de nordiske forhold, hvor afstandene var store og vejene dårlige, er Clausewitz' betragtninger over marcher og deres indflydelse på en hærs præstationer. Det var hans opfattelse, at marchens ødelæggende indflydelse på en hærs kampkraft var så stor, at den kunne opstilles som et selvstændigt virkende princip ved siden af selve kamphandlingen. Vilkårene for en hær på march var mangel på forplejning, dårlige kvarterforhold, opkørte veje, altsammen resulterende i sygdom hos mandskabet, tab af heste og ødelæggelser på vognparken. Det slår aldrig fejl, turde Clausewitz konkludere, at en hær efter en march på 100 mil eller mere når frem meget svækket, i særdeleshed hvad angår rytteri og vognpark; må marchen ydermere foretages på en krigsskueplads, i fjendens nærhed, kan tabene stige til det utrolige.⁶⁷

Søger man at forklare disse nordiske kriges udfald under inddragelse af Clausewitz' teorier om landskabets og afstandenes indflydelse på en hærs formåen, er der selvfølgelig tale om historikerens sædvanlige bagklogskab. Vigtigt er det derfor at fremhæve, og da navnlig på baggrund af Stilles pessimistiske syn på det daværende Sveriges fremtidschancer, at de svenske grænselandskabers forsvarsmæssige egenskaber til fulde var erkendt i Sverige forud for de dansk-svenske opgør.

Et par kilder fra tiden umiddelbart forud for syvårskrigens udbrud aflægger vidnesbyrd om dette. Mest givende er den samtale som Hans von Ponickau, der var knyttet til kurfyrst August af Sachsens hof, i sommeren 1563 havde med grev Georg Johann af Veldenz-Lützelstein; greven var Erik XIV.s svoger, men overvejede at slutte sig til Sveriges modstandere. I samtalen kom man ind på de strategiske forhold i Norden og greven gjorde da gældende, uden tvivl med baggrund i samtaler med Erik XIV,⁶⁸ at Frederik II af Danmark næppe kunne volde Sverige afbræk til trods for, at han havde indforskrevet en større tysk hær: »Dan das reich schveden vere an Ime selbst trefflich veste, von bergen, geholz

⁶⁵ G. O. F. Westling, *anf. arb.*, s. 163, 171 f.

⁶⁶ C. von Clausewitz, *anf. arb.*, s. 877.

⁶⁷ Sst., s. 562 f. Disse forhold spillede selvsagt også ind ved de svenske operationer mod de østdanske provinser, omend svenskerne havde visse fordele ved at operere på indre linjer for hovedparten af et felttogs vedkommende. Navnlig kunne tungere transporter fremføres ad floder og søer (jf. M. Mannerfelt, *anf. arb.*, s. 34 ff.).

⁶⁸ I. Andersson, Erik XIV, 1951, s. 184.

und engen klippen, Zu dem hette er (d.v.s. Erik XIV) die klippen fast alle dermassen vorhauen lassen, das nit wol möglich vere dieselbige In langer Zeit zu reymen«. Da von Ponickau udtrykte nogen skepsis med hensyn til klippernes værdi som spærring, uddybede Georg Johann sit synspunkt: »... wann man gleich vber die klippen keme, So were doch immer ein umbstuss nach dem andern also gelegen, das mancher wol zwn eyns teyl einer deuzschen Meylen breyt«. Ydermere havde den svenske konge tilkendegivet, at han om nødvendigt ville afbrænde landskaber og tilintetgøre proviant; at føre proviant over klipperne til en så stor hær som den danske ville, ifølge kongen, ikke være muligt.⁶⁹

En lignende tillid til det svenske landskabs forsvarsmuligheder udtrykte den svenske rigsråd, friherre Sten Eriksson Leijonhufvud, der i spidsen for et svensk gesandtskab blev tilbageholdt i København i feb. 1563. Over for en tysk præst, som han i hemmelighed søgte at sende til Sverige med et budskab, havde han udtalt: »... man konte in Schweden zu Lande, wan die grentzen verwharet wheren, auch mit krigsuolck schwerlich kommen, darentkegen leichtlich auss Schweden in Schonen zu kommen where«. ⁷⁰ Det fremgår ret tydeligt af de her citerede kilder, at man fra svensk side mente at sidde inde med en terrainfordel i tilfælde af krig med Danmark. I Sten Erikssons sidste ord om den lette adgang fra Sverige til Skåne lå tilmed en militær trussel gemt. Således opfattet kan de tages som et af flere vidnesbyrd om det skifte, der fandt sted i Sverige omkring 1560, fra defensiv til offensiv tankegang i spørgsmålet om den fremtidige krigsførelse mod nabostaterne.⁷¹ Dette emne skal vi vende tilbage til om lidt.

Ser vi endelig på de danske besiddelser i Østersøen Gotland og Øsel, begge afstået til Sverige ved Brömsebrofreden i 1645, så blev de af Stille og senere af Clemensson opfattet som en dansk barriere tværs over Østersøen, en barriere, der skulle udgøre en alvorlig trussel mod Sveriges forbindelser over havet til de tyske havne og som det måtte være en naturlig opgave for »enhver statsklog regering« i Sverige at neutralisere.⁷² Men også på dette punkt må det indvendes, at Stille forekommer at være alt for bunden af sin egen skematik og at postulere en trussel in abstracto mod Sverige. Først og fremmest tog han ikke i betragtning, at disse øbesiddelsers strategiske værdi også afhang af faktorer uden for dem selv, navnlig af forskydningerne i det sømilitære styrkeforhold mellem Sverige og Dan-

⁶⁹ Handlingar rörande Sverges historia ur utrikes arkiver samlade och utgifna af A. Fryxell, 3. delen, 1839, s. 6. – En ikke meget forskellig argumentation anvendte det danske rigsråd, da det i en betænkning af 27. aug. 1604 stærkt frarådede Christian IV at indlade sig på krig med Sverige: »For thet fembte ehr Sverig et moget fast landt med bierge och store søer, saa at ther med ringe folck paa Holveyen och andre steder kandt forhindris, at theris fiender icke kunde fremkome, ... och for slig och andre forhindringe och besveringe hafver thendt siste svensche feide varet paa ottende aar, thette rige thil mercklig stoer gieldt och schade; this ligeste ehr saa Sverigis rigis leylighed, at kome theris fiender sterck udi landet, faar the ingen underholdning; komer the svage, saa slages the af theris fiender«; Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, udg. ved Kr. Erslev, 1. bd., 1883–85, s. 128.

⁷⁰ Monumenta historiæ Danicæ, udg. af H. Rørdam, 2. r. I, 1884, s. 708.

⁷¹ Jf. B. Barkman, Kungl. Svea Livgardes historia, band II, 1560–1611, 1939, s. 4 ff.

⁷² A. Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563–1570, s. 3; G. Clemensson, Flottans förläggning till Karlskrona, 1938, s. 17.

mark. Øerne udgjorde ikke i sig selv nogen hindring for den svenske sejlads på Tyskland, selv om det naturligvis var ubelejligt, at de befandt sig på danske hænder i tilfælde af provianteringsbehov eller havsnød. En trussel mod de svenske forsyningslinjer kunne øerne først blive, hvis de blev udstyret med nødvendige maritime installationer og befæstninger og derpå gjort til operationsbasis for udstationerede enheder med offensive opgaver, f. eks. raids mod den svenske kyst eller etablering af blokade. Nogen maritim udbygning af øerne iværksattes dog ikke i den tid, de befandt sig på danske hænder, og først efter deres afståelse oprettedes fra dansk side en egentlig sømilitær installation i Østersøen. I 1684 anlagdes på Ærtholmene øst for Bornholm flådehavnen Christiansø som et modstykke til Sveriges nye fremskudte flådehavn på Blekinges kyst, Karlskrona.⁷³

Når der fra dansk side ikke, med enkelte undtagelser, forsøgtes nogen maritim indsats i linjen Gotland—Øsel, medens disse øer var på danske hænder, skyldes det flere grunde. For det første ville en blokade i denne linje antagelig kun have begrænset værdi, idet den fra svensk side kunne omgås ved at man dirigerede fartøjerne, der skulle til Tyskland, ned langs den svenske østkyst delvis i læ af Øland, iøvrigt fra gammel tid den traditionelle svenske rute til Tyskland. Mere tungtvejende var det imidlertid, at der var en betydelig risiko forbundet med at have selvstændige maritime enheder opererende så langt mod øst. Endnu Søren Nordby havde i 1520'erne kunnet husere på den svenske østkyst,⁷⁴ men de tider var forbi. Havde Gotland en gang været Østersøens herskerinde var den det ikke mere. Fra og med Gustav Vasas senere regeringsperiode var Sverige en betydelig flådemagt og en af følgerne heraf var, at det maritime tyngdepunkt i Østersøen blev skubbet mod vest. Mindre selvstændige danske flådeenheder, der opererede øst for Øland, løb en stadig risiko for at blive faldet i ryggen af en svensk flåde, en fare der var så meget mere reel, som Gotland ikke besad befæstede tilflugtshavne.

Det var således problematisk at bruge besiddelserne i Østersøen som basis for sømilitære operationer efter tilblivelsen af den svenske flådemagt; en konstatering der også må udstrækkes til at gælde for Bornholm, der først med anlæggelsen af Christiansø fik en brugbar og sikker flådehavn. Derimod kunne øerne i krigstid gøre nytte som ankerpladser, i begrænset omfang som forsyningsbaser, som lazaret og kommunikationsled, lejlighedsvis opererede fribyttere fra såvel Gotland som Bornholm.

De danske besiddelser i Østersøen var kun små brikker i magtspeilet mellem Sverige og Danmark og havde tilmed en ganske usikker status i krigssituationer. Hammargren har i sit arbejde om Gotland påpeget, at herredømmet over en ø er afhængig af en stærk flåde; svigter flåden, risikerer øen at gå tabt.⁷⁵ Sagt på en anden måde var styrkeforholdet mellem den svenske og den danske flåde afgørende for disse besiddelsers værdi og skæbne. Havde den svenske flåde overtaget på Østersøen, var øerne isoleret og lå med invasionstruslen hængende over

⁷³ C. Elling, *Holmens Bygningshistorie 1680–1770*, 1932, s. 14 ff.

⁷⁴ J. Hvidtfeldt, *anf. arb.*, s. 446, 457 ff.

⁷⁵ H. Hammargren, *Gotland. En försvarshistorisk och ekonomisk-geografisk studie*, 1939, s. 27 f.

hovedet. Svenske landgangsforsøg på Bornholm blev afvist 1565, 1566, 1567 og 1570, men 1645 kunne Sverige besætte Gotland og Bornholm efter den danske flådes store tab året før. Omvendt kunne Danmark i den for den svenske flåde så uheldige Skånske krig 1676 besætte Gotland og holde øen krigen ud.⁷⁶

Af det foregående turde fremgå, at Stilles beskrivelse af Sveriges udsatte beliggenhed i forhold til Danmark—Norge til dels var ensidig og at de slutninger, han drog deraf, næppe kan karakteriseres som andet end en sen retfærdiggørelse af stormagtstidens erobringer. Det daværende Sveriges grænseforhold var ud fra et svensk synspunkt ikke fuldt tilfredsstillende, og økonomiske så vel som prestige- og sikkerhedshensyn talte til gunst for grænseændringer, men dog ikke i så høj grad, at Sveriges geografiske placering udgjorde et brændende sikkerhedsproblem, der måtte løses såfremt staten skulle bestå. Snarere kunne der argumenteres for, at Sverige i kraft af dets vidtstrakte og vanskeligt passable grænseområder besad en semiinsulær beliggenhed, der gjorde landet delvist utilgængeligt for fjender fra landsiden med deraf flydende fordele i retning af øget militær og udenrigspolitisk handlefrihed. Kun på denne baggrund forstår vi vægten af de forskydninger, som lader sig konstatere omkring 1550 mellem de nordiske stater hvad angår de øvrige magtfaktorer.

Sveriges stilling i tilfælde af et dansk angreb var siden senmiddelalderen bestemt af nogle relativt enkle strategiske forhold. Et indfald kunne ventes ind over grænserne i syd eller vest, men dette indfald kunne ikke blive udslagsgivende i sig selv, bl. a. af den grund, at terrænforholdene ikke tillod at føre belejrings-skyts over land og frem til fæstningerne i det centrale Sverige. Skulle Sverige be-tvinges måtte det landmilitære angreb kombineres med et maritimt fremstød til den svenske østkyst og/eller en blokade af de svenske farvande, så de nødvendige forsyninger af salt og forskellige krigsartikler ikke kunne komme igennem til de svenske havne. Gustav Vasa havde set det kombinerede hær- og flådeangreb praktiseret med held af Christian II i 1520 og glemte aldrig de forhold, der havde betinget denne militære succes.⁷⁷ I sine bestræbelser på at kunne imødegå den situation, der var indtruffet 1520, reformerede han forsvar og forvaltning og lagde grunden til den senere svenske militærstat.

På det statsfinansielle område gennemførte han den omfattende thesaurering, der gjorde ham til en af sin tids rigeste fyrster, og muliggjorde Erik XIV.s ambitionse udenrigspolitik. Navnlig fortjener dog Gustav Vasas opbygning af Sveriges forsvar opmærksomhed. En betragtelig del af landets ressourcer gik gennem hele kongens regeringstid til fæstningsbyggeri, navnlig efter vedtagelsen af forsvarsplanen af 1544 udfoldedes en meget stor byggevirksomhed på slottene i Stockholm, Vadstena, Kalmar, Kronoberg, Nyköping, Uppsala og flere andre.⁷⁸ Disse fæstninger var orienteret ned mod Danmark i bag hinanden liggende rækker og

⁷⁶ M. K. Zahrtmann, *Borringholms Historie*, 1. bd., 1934, s. 157 ff.; *Svenska flottans historia*, udg. af O. Lybeck m. fl., I. 1521–1679, 1942, s. 439 f., 458 ff.

⁷⁷ H. Hansson, *Gustav Vasa nyskapar det svenska sjöforsvaret*, *Den svenska historien*, 3. bd., 1966, s. 177.

⁷⁸ P.-O. Westlund, *Gripsholm under Vasatiden*, 1949, s. 133.

tvang en eventuel angriber ind i et ubehageligt valg mellem en tidkrævende og ressourceforbrugende belejring eller videre fremrykning med fjendtlige positioner i ryggen. Til fæstningsbyggeriet sluttede sig oprettelsen af en i fredstid stående og organiseret, national armé, der i 1551 udgjorde 10.000 mand knægte og i 1563 ikke mindre end 20.000 knægte og ca. 4500 ryttere.⁷⁹ Sverige besad således en anseelig troppestyrke, der kunne mobiliseres med kort varsel, medens Danmark til sammenligning kun kunne disponere over et adelsrytteri på ca. 1500 mand og i en krigssituation måtte indforskrive udenlandske lejetropper. Truslen fra havet søgte Gustav Vasa at eliminere ved et energisk flådebyggeri. Desværre er dette område, hvortil der skal findes et omfattende kildemateriale, næsten urørt fra forskningens side, uagtet kongens flådeopbygning måske er den af hans mange aktiviteter, der i international sammenhæng påkalder sig størst interesse, idet det maritime billede og dermed hele den strategiske situation ændredes i Østersøen med den svenske flådemagts opståen. Danmarks muligheder for i en krig at tvinge Sverige i knæ gennem landgang på den svenske østkyst eller blokade, var nu ydermere afhængig af, at den svenske flåde var gjort ukampdygtig, men hvert nyt svensk orlogsskib, der søsattes på Gustav Vasas værfter, gjorde denne opgave vanskeligere. Ved sin død efterlod Gustav Vasa sig en flåde på ca. 50 skibe og Erik XIV forcerede yderligere byggeriet, med den følge at han under Syvårskrigen kunne sende op imod 80 skibe i søen,⁸⁰ det var mere end hans to modstandere Danmark og Lübeck tilsammen kunne mønstre.

Kun på holdningsplanet skal virkningerne af de her registrerede forskydninger følges op. Konsolideringen i Sverige efter Dacke-fejden, den ophobede sølvskat og et stærkt forsvarsberedskab fremmede en fornemmelse af sikkerhed hos medlemmerne af den svenske kongefamilie, allerede hos Erik XIV giver sikkerheden sig udslag i en udtalt overlegenhedsfølelse over for Danmark. Han stillede efter sin tiltræden bevidst mod et opgør med Danmark og kalkulerede i den kompromisløse politik, han førte over for Frederik II forud for syvårskrigen åbenlyst med Danmarks ringe finansielle stilling og militære svaghed.⁸¹

Også forud for Kalmarkrigen spores en ringeagt med hensyn til Danmarks formåen fra svensk side. Har jyden ikke fremmede folk, sagde Karl IX i 1610, skræmmer han ikke mange med sine egne. På ledende hold syntes man overhovedet ikke at kunne forestille sig, at Danmark turde vove en krig med det krigsvante Sverige og forsømte rustningerne i skæbnsvanger grad.⁸² Der var stadig en diskrepans mellem det billede, som man i Sverige havde dannet sig af Danmarks militære ydeevne, og virkeligheden.

⁷⁹ A. Viljanti, *Gustav Vasas ryska krig 1554–1557*, I, 1957, s. 45; B. Barkman, *anf. arb.*, s. 25.

⁸⁰ *Svenska flottans historia*, udg. af O. Lybeck m. fl., I, s. 199.

⁸¹ *Konung Gustaf den förstes registratur*, bd. XXIX. 1559, 1560, udg. af J. A. Almquist, 1916, s. 791; G. Landberg, *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet*, 1925, s. 298 f.

⁸² B. Barkman, *anf. arb.*, s. 558 f., 566 f.

ZUSAMMENFASSUNG

Die dänische »Einkreisung« von Schweden während der Vasa-Zeit.

Schwedische Geschichtsauslegung im Zeichen der Karl XII-Renaissance.

Die Untersuchung, die in zwei Abschnitte geteilt ist, behandelt im ersten Abschnitt die ideologischen Voraussetzungen einer in der schwedischen Historiographie verbreiteten Konzeption: Dänemarks »Einkreisung« von Schweden in der Vasa-Zeit. Diese Konzeption wurde von Arthur Stille (1863–1922) im Buch »De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563–1570« (1918) entwickelt und u.a. von Ingvar Andersson in dessen Werken über Erik XIV weitergeführt.

Auf Grund einer schwarzzeherischen Einschätzung der Grenzverhältnisse, die für Schweden in der Zeit von Gustav Vasa galten, fasste Stille den neuen schwedischen Staat als einen eingeklemmten und bedrohten Organismus auf. Die Drohung gegen die Existenz des schwedischen Staates käme von einem aggressiven Dänemark-Norwegen, und Stille fand in der von der Publizistik des Wilhelminischen Deutschlands importierten Einkreisungsvorstellung einen passenden Ausdruck für seine Auslegung der dänischen Politik gegen Schweden durch mehr als 100 Jahre. Erst mit der Eroberung von dänischen und norwegischen Provinzen durch Karl X Gustav wurde die »Einkreisung« durchbrochen, und Schweden trat als ein »lebenkräftiger« Staat auf. In der Untersuchung wird betont, dass Stille einem national eingestellten Forschungsmilieu angehörte und sich selbst, u.a. durch den im Jahre 1910 gegründeten Verein »Karolinska förbundet«, als Vorkämpfer für eine aktivere Aussenpolitik einsetzte, auf der Basis eines gerüsteten Schwedens und einer dem Reichstag gegenüber gestärkten Königsmacht. Die Bewegung, die im hohen Masse ihre Vorbilder aus der Grossmachtzeit Schwedens holte, ist die Karl XII-Renaissance genannt worden.

Als eine spezielle Voraussetzung von Stilles Konzeption wird auf die organische Staatslehre hingewiesen, d.h. auf die Auffassung des Staates als ein Organismus, der seine eigene, von den wechselnden historischen Ereignissen relativ unabhängige, Lebensform hat. Diese Lehre, die in Schweden recht verbreitet war, fand einen besonders prägnanten Ausdruck bei dem Zeitgenossen Stilles Rudolf Kjellén im Buch »Staten som livsform« (1916). Schliesslich wird auf die auffällige Übereinstimmung zwischen Stilles Gesichtspunkten und der Auffassung der strategischen Stellung Schwedens hingewiesen, die der schwedische General A. Rappe im Jahre 1916 in der Schrift »Sverige inför afgörandet« darlegte.

Im zweiten Abschnitt folgt eine Kritik von Stilles Einschätzung der damaligen Grenzverhältnisse im Norden. Die Schlussfolgerung ist, dass Zentralschweden eine halb-insuläre Lage kraft der weitausgedehnten und schwer durchdringlichen Grenzgebiete hatte, und dass ein Angriff landwärts mit fast unübersteiglichen Schwierigkeiten für den Angreifer verbunden war. Gegen die Haltbarkeit von Stilles Konzeption spricht auch besonders, dass man schwedischerseits über den Verteidigungswert der Grenzgebiete völlig klar war, und dass man hierauf in der Politik rechnete, die dem Kriegausbruch 1563 vorausging. Schliesslich wird dafür argumentiert, dass schwedische Historiker die Bedeutung der dänischen Flankenstellungen – im Norden Härjedalen und Jämtland, in der Ostsee Gotland und Ösel – als Ausgangspunkte der Militäroperationen gegen Schweden überschätzt haben.